

A MARSHALL-TERV

A történelem legnagyobb szabású nemzetközi segélyprogramja a második világháború után bontakozott ki. Célja nem volt kevesebb, mint a háború során leromlott, súlyos veszteségeket szenvedett európai nemzetgazdaságok helyreállítása. A feladat első olvasatra illuzórikusnak tűnhet, ha nem vizsgáljuk meg a háború utáni világgazdasági fejlemények bonyolult összefüggéseit a nemzetközi kapcsolatok 1945 utáni fordulataival. A győztesek már a háború lezárását megelőzően megtervezték a jövő nemzetközi kapcsolatait. Politikai, gazdasági és humanitárius delegációk népes tábora dolgozott – a pacifizmus szellemétől átítatva – az 1945-öt követő „új világrend” megteremtésén. Az 1944–1945-ben lezajlott konferenciák azonban bebizonyították, hogy a győztes nagyhatalmak – az USA és a Szovjetunió¹ – a valóságban gyökeresen eltérő koncepciókat dolgoztak ki a háború utáni nemzetközi rendről. Ezeknek az éveknek az eseményei eleinte csupán intő jelként mutatták a feleknek, hogy kapcsolataik a jövőben korántsem lesznek zökkenőmentesek.

A nemzetközi kapcsolatok fő vonásai a második világháború után és az USA globális szerepvállalása

A Szovjetunió részt vett az ENSZ létrehozásában, sőt kiemelt pozíciót harcolt ki magának a szervezetben. Az amerikai pénzügyi dominanciára épülő Bretton Woods-i egyezményeket azonban nem ratifikálta. Az Egyesült Államok – arany- és dollártartalékainak és a világ legerősebb gazdaságának birtokában – multilaterális, az egész világra kiterjedő szabadkereskedelemlről álmodott, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezzel a háborúban súlyos károkat szenvedett európai országokkal szemben teljesíthetetlen követelményeket támaszt. A nyugat-európai országok a feltételek keménysége ellenére belementek a Bretton Woodsban kitűzött célok elfogadásába, míg a Szovjetunió mereven elzárkózott az általa „imperialistának” titulált, tisztán amerikai érdekeket tükröző nemzetközi szervezetektől.² A gazdasági kérdésekben fennálló merev ellentéteket azonban ezeknél is lényegesen markánsabb politikai és ideológiai különbségek homályosították el. Az USA a népszuverenitáson és a szabad intézményeken alapuló demokrácia üzenetét akarta elhozni Európába, míg a Szovjetunió a maga képére kívánta formálni az általa ellenőrzött területeken fekvő államokat. Moszkva valójában már 1945 második felétől úgy gondolta – az amerikai atommonopólium tudatában –, hogy a kelet-közép-európai térségben tőle szorososan függő biztonsági övezetet hoz létre, amelyben a szovjet külpolitikának döntő befolyása lesz. 1946–1948 folyamán az ellenőrző jogosítványai segítségével, adminisztratív és politikai eszközökkel a térséget szinte teljes egészében befolyása alá vonta. Bábkormányok kialakításával, saját külpolitikai célkitűzéseivel összhangban, kicsikarta a térség kormányainak azt a döntését, hogy nem vesznek részt a Marshall-programban.

Az 1946-os év folyamán a churchilli retorikában a „vasfüggöny” hasonlattal megjelent a szovjet ellenségkép. Ez az álláspont annak a felismeréséből indult ki, hogy a Szovjetunióknak nem állt szándékában eltérni az általa megszállt vagy befolyásolt területeken a szabad parlamentáris demokráciák működését. Ehelyett a térségben mű-

ködő kommunista pártok támogatásával vele szorosan együttműködő tekintélyuralmi rezsimeket akart hatalomra segíteni. Churchill a folyamatot érzékelve továbblépett nézetei kifejtésében: zürichi beszédében már azt hangsúlyozta, hogy Európának eltökélt lépéseket kell tennie integrációjának megvalósítására. A szoros együttműködésen alapuló Európa ugyanis hatékonyabban fel tudja venni a harcot a szovjet hatalmi törekvésekkel szemben. A célkitűzések megfogalmazásakor nem lehetett figyelmen kívül hagyni a német territórium bekapcsolását, persze szoros nemzetközi ellenőrzés alatt. Több európai ország – elsősorban a franciák – kezdetben heves ellenállást tanúsítottak a németekkel való együttműködéssel szemben, hangsúlyozva, hogy jóvátételt kell kérni a vesztesektől, nem pedig támogatni őket. Az USA 1946 folyamán még óvatosan reagált a churchilli nyilatkozatokra. Nehéz volt eldönteni, milyen szerepet fog vállalni a háború utáni nemzetközi kapcsolatokban. Izolacionizmus vagy intervencionizmus? – fogalmazódott meg a kérdés. Gazdasági téren Bretton Woodsban az amerikaiak felvállalták a világ irányításának a feladatát.

Az 1947-es év kérdése az volt, hogy ezt politikailag és katonailag is megteszik-e. Az 1947-ben felmerülő kelet-közép-európai rendezési „nézeteltérések” jelezték a State Department számára, hogy Európában gyors beavatkozásra van szükség. Az elhatározás megérlelődéshez hozzájárult George F. Kennan moszkvai amerikai követnek a szovjet vezetés természetéről írt „hosszú jelentése”. A külpolitikai szakértő később a „Foreign Affairs” című tekintélyes amerikai külpolitikai szakfolyóirat hasábjain részletesen is kifejtette az álláspontját azzal kapcsolatban, vajon a Szovjetunió szervesen bekapcsolódjon-e a nemzetközi kapcsolatok rendszerébe, és a szabad intézményeken, valamint népszuverenitáson alapuló piacgazdaságban működő országokat el tudja-e fogadni partnerként. Kennan cikkében ezt a lehetőséget elvetette, mert – mint írta – a szovjet vezetés ideológiájában oly mértékben különbözik a nyugati demokráciák szellemiségétől, hogy elkerülhetetlen a felek konfrontációja. Kennan a „containment” (feltartóztatás) politikáját javasolta mint egyetlen lehetséges fegyvert a szovjet térnyerés megállítására.³ Innen datálható az amerikai külpolitika merőben új kurzusa, amely aktív beavatkozást célzott meg a világ valamennyi részén. A dilemma az intervenció formái megvalósításában bontakozott ki: a beavatkozás katonai vagy gazdasági és pénzügyi formában bonyolódjon le.

1947-re világhosszá vált, hogy a korábbi európai nagyhatalmak már nem képesek betölteni korábbi nemzetközi szerepüket. Ez elsősorban olyan gyarmattartó államok esetében volt veszélyes, amelyek stratégia jelentőségű földrajzi pontokon „tartották a frontot”. Ilyen volt Nagy-Britannia és Franciaország, és ilyen földrajzi pontok voltak a kennani feltartóztatási politikában megjelenő ütközőzónák. 1947 elején az angol kormány közölte az Egyesült Államokkal, hogy pénzhiány miatt nem tudja többé ellátni a Görögországban és Törökországban hagyományosan folytatott ellenőrző szerepét. Levélben hívta fel az amerikai kormányzat figyelmét az ezekben az országokban, illetve a velük szemben kibontakozó kommunista akciókra, és arra, hogy amennyiben az USA nem tölti be ezt a hatalmi vákuumot, könnyen megetheti más, a térségben nemkívánatos hatalom.

A Truman-adminisztráció készen állt az intervencióra. Helyzetét azonban nehezítette, hogy az amerikai közvélemény pontot akart tenni a háború végére. Meg kellett találni a megfelelő eszközöket arra, hogy az amerikai állampolgárok elfogadják a beavatkozás szükségességét. Trumanék nehézségeit fokozta, hogy a Kongresszus republikánus szárnyának egy része az izolacionizmus mellett tört lándzsát, mondván, hogy a

kormányzat szándékosan eltúlozza a fennálló veszélyt. 1947. március 12-én azonban Harry Truman kongresszusi beszédében felkérte az Egyesült Államok törvényhozását, hogy szavazzon meg mintegy négyszázmillió dolláros támogatást a görög és a török kormánynak. Az elnök ezt a világgpolitikai szerepvállalást burkolt, a Kreml terjeszkedési politikájára utaló retorikával kérte: „Meggyőződésem – mondta –, hogy az Egyesült Államok politikájának támogatnia kell a szabad népeket, amelyek szembeállnak a felfegyverzett kisebbségek vagy a külső nyomás leigázási kísérleteivel.”⁴ A kennani koncepció – részben nyomatékosított – gyakorlati elfogadása tükröződött az elnök beszédében és a „globális csendőr” szerepének vállalásában. A segély egyben jelezte a korábbi vita lezárását is, hogy csupán gazdasági és pénzügyi, vagy katonai formát öltse-e a beavatkozás? A 400 millió dolláros segélycsomaggal az amerikaiak részben a szétzilálódott görög és török pénzügyi helyzetet akarták orvosolni, remélve, hogy a szociális feszültségek enyhítése a kommunista felforgatás és propaganda ellen hatékonyabb fellépést tesz lehetővé. Egy csapásra visszaszorult az a korábbi politikai felfogás is, hogy a világ kitermeli saját stabilitását, és nincs szükség semmiféle rendező erőre.⁵ A helyzet megváltozott: az Egyesült Államok a jövőben aktív befolyást kívánt gyakorolni a világ stabilitására. Az USA határait – mondták – többé nem úgy kell felfogni, mintha azok az atlanti- és a csendes-óceáni partjainál húzódnának, hanem biztonságát az egész világra kiterjesztve kell vizsgálni, mert a jövő háborúi a befolyási övezetekben fognak eldőlni.

Amerikai védelmi szempontból különös jelentőségű volt az európai „hídő”. Az USA hibásan mérte fel az európai országok háború utáni gazdasági állapotát, és kezdetben úgy gondolta, hogy Európa önállóan is képes lesz kimászni a kátyúból. A kereskedelemi liberalizálás, az egymás közti fizetések és klíringek nemzetközi intézmények általi levezetése azonban a háborút követő években valójában nem lehetett reális terv. A valuták konvertibilitásának kitűzött célja az adott helyzetben megoldhatatlan feladat elé állította a kormányokat. A valóságban kiutat csak a nemzetgazdaságok gyors növekedését célzó protekcionista politika mutathatott. Az a hatalmas fordulat, amely az USA 1945–1947 közötti világgazdasági koncepcióváltását jellemzi, a Marshall-terv szempontjából precíz vizsgálatot igényel. Manapság a szerzők általában az Európai Újjáépítési Program politikai indítékait részletezik, holott az 1947. június 5-én George Marshall által megfogalmazott terv gazdasági okai is széles spektrumban keresendők.

A szétrombolt Európa

A második világháborút követő gazdasági visszaesés lényegesen súlyosabb volt és szerteágazóbb gazdasági problémákra vezethető vissza, mint amiket az első világháború indukált. Az állóháborúk mozdulatlanságát felváltó mozgékony hadtestek és repülőgépek – elsősorban a bombázók – bekapcsolása kiterjesztette a háború hatókörét Európa szinte egész területére. A haditechnika fejlődésével nagyobb pusztítóerő került a hadviselők birtokába, akik nem haboztak felhasználni azt az ellenfél megsemmisítésére. A hatékonyabb pusztító fegyverek felhasználásával megnőtt a civil áldozatok száma, és a front mögötti területeket sújtó rombolás (lakóépületek, gyárak, vasútvonalak, hidak) mindaddig példátlan pusztulást eredményezett. Az első világháború után a békegazdálkodásra való áttérés és a háborúban folyósított kölcsönök törlesztése jelentette a legfőbb problémát. 1945 után a feladat még nagyobb volt: kezdeni kellett vala-

mit a népességében jelentősen megfogyott, romokban heverő infrastruktúrával és ipari termeléssel küszködő Európával, amelynek a két háború közötti időszakból eredő komoly strukturális válsággal is szembe kellett néznie. Az amerikai kölcsönfolyósítások előzőleg az európai aranykészleteket teljes egészében kisöpörték, míg a másik oldalon, az USA-ban hatalmas készletek halmozódtak fel. Európa, amely a háború után nem tudta az amerikai követelések törlesztését finanszírozni, újabb és újabb igényekkel fordult az Egyesült Államokhoz, hogy égető importszükségletét fedezze. A fizetési mérlegek egyensúlyzavarai minden addiginál szélsőségesebb képet mutattak. Ezt az is fokozta, hogy a bajok néhány kis országtól eltekintve szinte egész Európára kiterjedtek. A termelési mutatók messze az 1938-as szint alá zuhantak vissza, egyes országok korábbi fontos exportcikkekből, mint például a szén, jelentős behozatalra szorultak. Hazai termelés és export hiányában pedig meglehetősen nehéz volt az égető fontosságú amerikai importot biztosítani. Az európaiaknak az amerikai kontinenssel szembeni kereskedelmi deficitjei addig soha nem látott méreteket öltöttek.⁶ A háborút követő dollárhiány és a termelési kapacitás csökkenése miatt a kereskedelmi forgalom mélypontra zuhant, felélesztéséhez az európai országoknak azonnali tőkeinjekcióra volt szüksége.⁷

Az apránként csurgatott amerikai hitelek nem voltak elegendők a gazdaság regenerálásához, legfeljebb a pillanatnyi élelmiszer- és nyersanyagszükségleteket finanszírozhatták. A termelőeszköz-állomány, a vetőmag és a műtrágya hiánya a mezőgazdasági termelés válságában kumulálódott, és újra megismertette Európát az éhezéssel. A beáramló hiteleket eleinte a segélyprogramokra és a lakóházak újjáépítésére fordították, az ipari és mezőgazdasági termelés rekonstrukciója másodlagos volt.⁸ 1945–1947 között a gazdaságok helyreállítása ingadozva haladt, az európai kormányzatok nem tudtak komoly eredményeket felmutatni. Vajon miért éppen 1947 volt a Marshall-program meghirdetésének időpontja? Gazdasági szempontból indokolható-e a dátum megválasztása?

Az 1947-es év mindenféleképpen vízválasztó volt a háborút követő gazdasági tervezésben. A politikai, a gazdasági és a szellemi krízis fázisában rekedt országok csak az Egyesült Államoktól remélhettek segítséget. Az amerikaiak eközben a megszállt területekről érkező jelentések alapján a békeszerződések mielőbbi tárgyalását sürgették. Németország a legsúlyosabb helyzetben lévő országgént határozott és azonnali beavatkozást igényelt. Egyre érzékelhetőbbé vált, hogy Európa megosztottsága minden bizonnyal nem ideiglenes, hanem tartós állapot lesz. A nyugat-európai demokráciákban – elsősorban Olaszországban és Franciaországban – tevékenykedő kommunista pártok befolyásának növekedése, nemkülönben más erők radikalizálódása megkongatta a vészharangot az amerikai kormányzat fülében. A szociális feszültségek és az alacsony életszínvonal jó táptalajt jelentett az itteni, szárnyukat bontogató kommunista pártok számára.

Az európai gazdasági újjáépítés a háború lezárását követő 18 hónapban gyors ütemben haladt. Szinte a gazdaság valamennyi ágazatában növekedés mutatkozott. Az ipari termelés 1945 második felétől folyamatosan emelkedve 1946 végére megközelítette az 1938-as szintet. Az 1946 decemberétől kibontakozó recesszió azonban visszadobta a fejlődő ágazatokat, jelezve, hogy a problémák mélyebben húzódnak. Az ipari termelés az 1938-as szint 78%-ára zuhant. A korábban ipari nagyhatalomnak számító – a szén- és az acélttermelésben élen járó – Németországban, ahol a legsúlyosabb volt a helyzet, az ipari produktum mindössze egyharmada volt a háború előtti szintnek. A többi nyugat-európai ország nyersanyagigényét az USA-nak kellett kielégítenie.⁹ Az

Európán belüli kereskedelmi forgalom gyengülése mutatta az országok dollár- és aranytartalékaik védelmére irányuló protekcionista törekvését, jelezve félelmüket a beáramló export költségeitől. A kereskedelmi forgalom liberalizálása helyett a bilaterális elszámolások tendenciái kezdtek kibontakozni, ami a jövőt tekintve nem kecsegtetett a kereskedelmi forgalom szükséges növelésének lehetőségével. Az exportképes ágazatok katasztrofális állapotban voltak. Helyreállításukat nehezítette, hogy a háború után rendelkezésre álló erőforrásokat a kormányoknak a létfontosságú fogyasztási cikkek és a nyersanyagok importjára kellett költeniük. Emiatt a termelő ágazatok gépállományának és az ipar infrastruktúrájának a javítása késett. Az anyagi források szűkössége tehát nem tette lehetővé a termelőkapacitások sürgető rekonstrukcióját, ami késleltette az ipari termelés és a kereskedelmi forgalom háború előtti szintre emelését.

Rontotta a körülményeket az is, hogy 1946–1947 kemény tele a lerombolt lakóépületek és az élelmiszerhiány miatt humanitárius katasztrófával fenyegetett. Milliók tengődtek az utcákon élelem és fedél nélkül. Németországban és Olaszországban tovább sülyedt a szakadék a létfenntartási költségek és az átlagbérek között, amit a térségben megfigyeléseket végző külső politikai elemzők is észleltek. Az infláció több országban meredeken emelte a fogyasztási cikkek árát, a fizetések vásárlóértéke válságos szintre esett. Németországban az egy főre jutó nettó kalóriabevitel kritikusan alacsony volt. A mezőgazdasági szektor szétzilált állapota csak részben volt felelős az élelmezési válság kialakulásáért. A korábban Európában kiválóan működő, de a háború folyamán bomlásnak indult nyugat-keleti, ipari-mezőgazdasági munkamegosztás sorsát 1945 után a politikai megosztottság pecsételte meg. Már akkor mutatkozni kezdtek annak a jelei, hogy Európa a jövőben nem fog szerves gazdasági egységet alkotni, a politikai kapcsolatok eróziója gazdasági elszakadással is párosul. A verdiktet ez ügyben utóbb éppen a Marshall-segély mondta ki, amely véglegesítette az európai kontinens gazdasági megosztottságát. A hagyományos kereskedelmi kapcsolatok leépülése fájó pont volt a felek számára, és részben ezzel magyarázható a nyugat-európai mezőgazdasági termékhiány hatalmas mértéke és az amerikai szállítások oroszlárnészét kitevő mezőgazdasági áruk tétele.¹⁰ 1938-hoz képest 1947-re az USA-nak a térségbe irányuló agrárexportja 58%-kal nőtt.¹¹

A Londonnak nyújtott hitelek keserű tapasztalatai után¹² az amerikai vezetés is kezdett beletörődni abba, hogy a Bretton Woodsban megfogalmazott elvek konzekvens megvalósítását egyelőre későbbre kell halasztania. Az első világháború tapasztalatai óva intették az európai kormányokat a korlátlan konvertibilitásra való visszatéréstől, mert ez a tartalékaik elleni spekulatív nyomás felerősödését eredményezhette volna. Közben az ellenőrizhetetlen infláció a mesterségesen magasán tartott árfolyamokkal kombinálva csökkentette az importköltségeket és megdrágította az exportot. Az amerikai politikatervező irodában kezdtek felismerni, hogy a problémák mélyebben gyökereznek, mint ahogy azt előzetesen gondolták. A világereszkedelem liberalizálása helyett először az Európán belüli fizetési forgalom szabadabbá tételét, illetve a jelentős mértékben inflálódtott európai valuták reformját, majd ezt követően konvertibilitását kellett megoldani. Az amerikai elveken nyugvó világméretű multilaterális szabadkereskedelem a Bretton Woodsban megfogalmazott formában ekkor még irreális cél volt, hiszen abba, mint a brit példa is mutatta, az európai kormányok nem tudtak bekapcsolódni. A State Departmentben kezdett felülkerekedni az álláspont, hogy az amerikai gazdasági terveket későbbre kell halasztani, s fontosabb feladat a világgazdaság – és az európai gazdaság – helyreállítása. Az amerikai kormány behajthatatlan

tengerentúli követelése és az európai országok válságos helyzetéből fakadó további importszükségletei az amerikai döntéshozókat a gazdaságok regenerálására sarkallták.

A Marshall-programhoz fűződő alapvető amerikai érdekek éppen a kereskedelmi forgalomnak ebből a torzult, egyoldalú formájából eredtek. A háborús konjunktúra visszaesésével a világkereskedelem alacsony szintje az exporttermelő amerikai ágazatok veszélyes helyzetbe hozta. Az elemzők a 270 millió fős Nyugat-Európába irányuló kivitel mintegy 7–8 milliárd dolláros drasztikus csökkenésével számoltak arra az esetre, amennyiben az európai piacok teljesen fizetéseképtelenné válnak. Az USA-ban felhalmozódó potenciál túlermelési válsággal fenyegetett, az amerikai piacok képtelenek voltak „lenyelni” a bizonyos árucikkekből felhalmozódott felesleges készleteket. Az amerikai háborús potenciál leszerelése, a leszereltek számára az új munkahelyek teremtése a hadiipar polgári célokra megfelelő átstrukturálását követelte. Ez azonban nagy, fizetőképes felvevőpiacok nélkül nem volt kivitelezhető. Nem véletlen a háború utáni amerikai gazdaság gyengélkedése és az exportra éhes amerikai befektetők igénye az európai helyzet megoldására. Mindazonáltal a kormányzatban széles körű vita bontakozott ki azzal kapcsolatban, hogy a felpörgetett gazdaságú integrált Európa nem fog-e később az USA versenytársává nőni. A kormányzati szervek azonban a pillanatnyi érdekeket hangsúlyozták, és kétségeiknek adtak hangot az európai konkurencia jövőbeli kibontakozását illetően. Mint mondták, Európa soknemzetiségű térség, mely a közeljövőben nem juthat az Egyesült Államokhoz hasonló szervezetségi szintre. Az USA-nak viszont mind védelmi, mind gazdasági szempontból szüksége van a térség integrációja általi stabilitásra.¹³

A dilemma a következőkben foglalható össze: Európának azonnali szüksége volt az Egyesült Államokból származó nyersanyagokra, gépekre és tartós fogyasztási cikkekre, de sem exportálható termékek, sem pedig deviza nem állt rendelkezésére ennek az importnak a finanszírozására. A fizetési mérlegek hatalmas egyensúlytalanságokat mutattak.¹⁴ A hagyományos típusú rövid és hosszú távú hitelek sem nyújtottak kielégítő rendezési alternatívát, mert az európaiak nem voltak abban a helyzetben, hogy ezt valaha is törlesszék. A Kennan-csoport szeptemberi jelentése az európai országok helyzetéről a korábbi felméréseket igazolta: általános nélkülözés, üzemanyag- és nyersanyaghiány, a mezőgazdasági és az ipari termelés egyaránt alacsony színvonalra, magas munkanélküliség, infláció, az arany- és dollártartalékok elégtelensége, növekvő társadalmi feszültségek.¹⁵ Az amerikai diplomata jelentésében hangsúlyozta, hogy Európa azonnali, nagy volumenű segélyre szorul. Az USA már eddig is sok időt vesztetett el a németországi négyhatalmi megegyezésre várva. Ha Németország egészére nem lehet kiterjeszteni a megegyezést, akkor a nyugati szövetségesek által ellenőrzött területeken kell megvalósítani az újjáépítést. Felesleges továbbra is apró segélycsomagokkal „tartani fenn” Európát. Átfogó, nagyszabású segélycsomagot kell juttatni Európába, hogy ezek az országok belső erőforrásaik segítségével vissza tudják szerezni prosperitásukat.¹⁶

A politikai és gazdasági szükségszerűségek termékeny talaján született meg 1947 júniusában George Marshall amerikai külügyminiszter ajánlata Európa amerikai segélyekkel és hitelekkel történő helyreállításáról, amelyet – legalábbis szövege szerint – valamennyi európai országra ki akart terjeszteni. Az amerikai külügyminisztériumban testet öltött akkori nézet szerint a Szovjetuniót nem lehet kihagyni a felajánlásból, hiszen ez szinte hadüzenettel volna egyenértékű. Ezzel szemben az indítványt a szovjetek számára sérelmes formában fogalmazták meg, minimálisra csökkentve a szovjet

részvétel lehetőségét. Ahogy Marshall fogalmazott: „Az amerikai politika célja a gazdaság helyreállítása, hogy lehetővé váljanak olyan viszonyok, amelyek közepette fennmaradnak a szabad intézmények.” Ezeket a kijelentéseket a következő passzusokkal enyhítette: „Az amerikai politika nem irányul valamely ország vagy tan ellen; és a segílyt bármelyik európai állam felveheti.”¹⁷ Az amerikaiak a segíly összegének szétosztását egy közös, európai együttműködést megvalósító szervezet hatáskörébe utalták. Az európaiaknak közösen kell megállapítaniuk az egyes országok állapota alapján a szükséges beavatkozás mértékét, és ellenőrizni, hogy a segílyek elosztása és felhasználása a megfelelő módon történjék. Azt azonban az USA vezetői nem titkolták, hogy szigorú gazdasági felügyeletet fognak követelni a segílyek felhasználását illetően.¹⁸

Németország – jóvátételek vagy segíly?

A vesztesek megítélésének és a jóvátételek fizetésének kérdése megosztotta a közvéleményt és a döntéshozókat is. Többé-kevésbé már felülkerekedett az a vélemény, hogy az első világháború súlyos rendezési hibáit – a jóvátételek eltúlzását – nem szabad megismételni. Egyedül a győztes hatalmak – az USA, Anglia, a Szovjetunió – voltak abban a helyzetben, hogy a jóvátételek kérdésében érdemben tárgyaljanak. John Maynard Keynes és Harry Dexter White már a Bretton Woods-i egyezményeket előkészítő, háború alatti tárgyalásaik során leszögezték, hogy a háború utáni jóvátételek fizetését károsnak tartják, sőt egyes, a háborúban vesztes nemzeteknek hitelek kell nyújtani, hogy elkerüljék az 1920-as évekhez hasonló földcsuszamlásokat.¹⁹ Ez az álláspont azonban eleinte nem volt általános az amerikai kormányzati berkekben. A háborút követően a német gazdaság messzemenő leszerelésére irányuló tervezetek – pl. a Morgenthau-terv – is napvilágot láttak.

Moszkva 1945-ben azonnal hozzálátott az ellenőrzése alá került vesztes országok termelő berendezéseinek nagyfokú leszereléséhez. Ez nagyjából az ipari és a mezőgazdasági géppállomány, valamint mezőgazdasági termékek elszállítását jelentette. Az 1945–1947 között bekövetkezett fordulat idővel politikai „hátraarcra” készítette az USA-t és Nagy-Britanniát, jóvátételek fizettetése helyett segílyek folyósítását kezdték meg a befolyási övezetükhöz tartozó területeken. A meredek váltás mindössze két év leforgása alatt ment végbe, és a nyugat-európai országok kormányai közül sokan nehezen emésztették meg ezeket a törekvéseket. A franciák tiltakoztak a németeknek a Marshall-programba való bevonása ellen, és továbbra is a jóvátételek fizetését erőltették. Washingtonnak emiatt megfelelő ellenőrzési mechanizmust kellett kidolgoznia a német potenciál felszereléséből eredő veszélyekre reagálva. Nagyon okosan a Marshall-programot az összeurópai együttműködéstől tette függővé, feltételezve azt, hogy Európa gazdasági és politikai összekapcsolódása megakadályozza a konfliktusok kibontakozását. Arra is számítottak már ekkor, hogy az ilyen Európa nagyobb ellensúlyt képez a Szovjetunióval szemben, illetve könnyebben beilleszthető az amerikai világgazdasági modellbe. Az amerikai külpolitika új kurzusa 1947 tavaszától már jól kitapintható volt. Az Egyesült Államok átmenetileg feláldozta világgazdasági érdekeit a politikai és gazdasági szükségszerűségek oltárán, és addig nem látott volumenű segílyprogramot ajánlott fel Európának.²⁰

A párizsi háromhatalmi konferencia

1947. június 27-én ült össze Georges Bidault francia, Ernest Bevin angol és Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter, hogy megtárgyalják George Marshallnak a Harvard Egyetemen tett felajánlását Európa újjáépítésére. Az angol és francia miniszter üdvözölte amerikai kollégájuk nyilatkozatát, és vállalták, hogy a bejelentésnek megfelelően közös szervezetet állítanak fel, amely kezdetben felméri a programban részt vevő államok segítségükre. Molotov úgy érezte, hogy a franciák és a britek már régen magukévá tették a Harvard Egyetemen ismertetett nyilatkozatot, figyelmen kívül hagynak viszont bizonyos rendezetlen kérdéseket, amelyeket a nyilatkozat vet fel. A szovjetek a Marshall-tervet légbuboréknak hívták, utalva ezzel arra, hogy az elvi nyilatkozatot a tengerentúlon nem hagyták még jóvá, illetve nem élvezzi az amerikai közvélemény és a Kongresszus támogatását. A szovjet külügyminiszter ezen az alapon aggályainak adott hangot a tervvel kapcsolatban, és bírálta azt az „imperialista” amerikai magatartást, amellyel az USA ellenőrzése alá akarja vonni egész Európa gazdaságát. Hangsúlyozta, hogy az európai együttműködést és az amerikai bepillantást megkövetelő programterv összeegyeztethetetlen az államoknak a szuverén jogával, hogy gazdaságpolitikájukat maguk alakítsák ki. Egyetlen országnak sem lehet igénye arra, hogy más ország gazdaságpolitikájába beleavatkozzon. A németek bekapcsolása ellen arra hivatkozva tiltakozott, hogy az őket érintő valamennyi kérdésben a Külügyminiszterek Tanácsa az illetékes. Molotov a konferencián az amerikai javaslatot az európai kontinens „dollárokupációjaként” aposztrofálta, és közölte, hogy a Szovjetunió semmi esetre sem fog részt venni a programban.²¹ A francia és az angol külügyminiszter megállapodott abban, hogy közös bizottságot fognak felállítani, amelynek elsődleges feladata az Európa rendelkezésére álló és helyreállításához szükséges eszközök összeírása lesz.

A külügyminiszterek a programban részesülni kívánó államokat 1947. július 12-ére Párizsba általános konferenciára hívták meg. A meghívást elfogadó 16 országnak²² részletes akcióterveket kellett kidolgoznia a várható termelési és exportlehetőségeikről, becsült fizetésimérleg-deficitjeikről, legfőképp pedig a következő négy évre vonatkozó importigényeikről. A becslések összesítésekor ijesztő mértékű dollárigény formálódott ki: a 16 ország együttesen mintegy 29,3 milliárd dollárra rúgó segílyt kért az Egyesült Államoktól. Az amerikaiak elfogadhatatlannak tartották a négy évre előirányzott összeget, és felszólították az országokat, hogy igényeiket vizsgálják felül. A tárgyaláson tetet öltött az az amerikai elvárás, hogy kezdetben regionális, majd később teljes körű európai szabadkereskedelmi övezet jöjjön létre. Ez a politika megkövetelte a kereskedelmi korlátok fokozatos lebontását, a valuták tartós konvertibilitását és a folyó fizetési mérlegek stabilitását. Az előirányzott célok megvalósítására a 16 ország képviselői létrehozták az Európai Gazdasági Együttműködés Bizottságát (Committee of European Economic Cooperation – CEEC). A bizottság 1947. szeptember 22-i kezdettel jelentést dolgozott ki az európai országok gazdasági állapotáról és az egyes országok anyagi szükségleteiről.²³ A program céljaként az európai termelési volumen és kereskedelem helyreállítását jelölték meg. Az előirányzott segélyek magukba foglalták a fogyasztási cikkeket, illetve az ipari és a mezőgazdasági termelés produktivitását elősegítő géppálmány szállítását is. A bizottság szorosan együttműködött az amerikai felügyelő szervekkel. Tagjai a tizenhat ország képviselő közül kerültek ki.

1947 júliusában a szovjet visszautasítás tudatában széles körű várakozás előzte meg a szovjet ellenőrzés alatt álló közép-kelet-európai országok állásfoglalását. Az év folyamán a kommunista pártok különös erővel kibontakozó és a térség egészében érezhető előretörése eleve kétségessé tette ezeknek az országoknak a részvételét az Európai Újjáépítési Tervben. Tavasszal a Duna-völgyi konferencián Budapesten még úgy nyilatkoztak az érintett országok, hogy amennyiben valamifajta felajánlásra kerülne sor, ők nem zárkóznának el a nyugati világ erőforrásaitól. A kommunista pártok azonban kormányra kerülve kiszorították a kormányokból az egyéb pártok képviselőit, és a kormánypolitika meghatározó letéteményeseivé váltak. Lengyelország és Csehszlovákia küldöttségei részt vettek az előzetes tárgyalásokon,²⁴ a Szovjetunió nyomására azonban menet közben el kellett hagyniuk a konferenciát. A többi ország – így Magyarország is – már a háromhatalmi konferenciát követően a szovjet példa merev követését választotta. A magyar kommunista miniszterek az 1947. július 10-i minisztertanácsi ülésen a terv általános jellegét hangsúlyozták; arra hivatkoztak, hogy az amerikai felajánlásban nem lehet semmi kézzelfogható tény. Hol, mikor és mekkora segítséget akar nyújtani az Egyesült Államok Európának? Vajon elfogadjá-e az amerikai Kongresszus ezt a grandiózus tervet? Egyáltalán hitelről vagy segélyről van szó? Az ellenzéki képviselők felhívták a figyelmet, hogy a közvélemény a kormánytól a programban való részvételt várja. Hangsúlyozták, hogy Magyarország nem veszít semmit, ha az előzetes tárgyalásokra delegációt küld. Ha a terv az általa kitűzött célokat képes elérni, a legnagyobb vétek lenne hazánkat kihagyni belőle. Az ellenzéki felvetéseket végül a minisztertanács elvetette, így nem került az ügy további boncolgatásra a parlament elé. Nagyjából így játszódott le a Marshall-segély forgatókönyve Közép- és Kelet-Európában.²⁵

Az Európai Újjáépítési Terv

Az Európai Újjáépítési Programot (European Recovery Program – ERP) a CEEC dolgozta ki. A program 1948. április 1-jével indult. A terv a következő alapvető célokat tűzte ki:

1. Az európai termelés jelentős növelése minden részt vevő országban.
2. A belső pénzügyi stabilitás megteremtése és fenntartása, hogy Európa újra növekedési pályára álljon.
3. A részt vevő országok politikai és gazdasági együttműködésének elmélyítése.
4. Az Egyesült Államokkal szemben fennálló kereskedelmi deficitek megoldása, elsősorban az export növelésével.²⁶

Az általános elvi állásfoglalásokon túl részletesen formába öntötték a nemzetgazdaságok 1947–1951 közötti feladatait a gazdaság különböző szféráira lebontva.²⁷

Felmerült a gyorssegélyek szállításának kérdése is. 1946–1947 tele szörnyű tapasztalatainak a megismétlődése fenyegetett, mert a legsúlyosabb helyzetben lévő országok még 1947 őszén sem rendelkeztek a megfelelő élelmiszer-, szövet- és fűtőanyag-készletekkel a következő télre. A CEEC felkérte az amerikai kormányt, hogy a lehető leggyorsabban juttassanak segítséget ezekből a létfontosságú árucikkekből Európának. 1948. január 2-án Párizsban és Bécsben aláírták az azonnali segélyekről szóló egyezményeket, amelyeknek folyósítása már 1947 decemberétől megkezdődött. A segélyek főként a két legfontosabb cikkre, azaz szénre és gabonára összpontosultak. Ezekből a javakból Franciaország 284, Ausztria 57 és Olaszország 181 millió dollár

értékben részesült. A Németországnak nyújtott segély az ország státuszából fakadóan más elbírálásban részesült.²⁸

1947-ben a szövetséges ellenőrzés alatt álló német területek válságos állapotban voltak. Ezért a nyugati szövetségesek úgy döntöttek, hogy az általuk ellenőrzött területeket bevonják a programba. A szovjetek Marshall-segélyre kimondott „nyet”-je a keleti megszállási övezet kimaradását eredményezte. A nyugati területek bekapcsolása viszont a Truman-doktrína meghirdetését figyelembe véve egyszerűsített a terv egyik legfontosabb politikai céljává is vált. Ennek jegyében már 1947 júliusában összeházasították az amerikai és a brit övezetet, létrehozva az ún. Bizóniát, amely a legfontosabb német ipari területeket egyesítette, lehetővé téve ezzel Németország talpra állítását. A cél kettős volt: a német adminisztráció és az ipar reorganizációja, valamint a nyugati területeken formálódó új és erős Németország életre hívása. A franciák egyelőre heves ellenállást tanúsítottak a németek megerősítését célzó törekvésekkel szemben. Megszállási övezetükbe ugyan bejutott a segély, de a Bizóniához való kapcsolódás gondolata még nem érett meg.

1947 második felében a CEEC, lényegesen csökkentve, 17 milliárd dollárban alapította meg az Európa helyreállítására fordítandó összeget. Ezt az összeget terjesztette elő – az 1948. április 1-jétől 1952. június 30-ig terjedő időszakra – Truman elnök a Kongresszusnak írt üzenetében. Az elnök felhívta a képviselők figyelmét a terv ratifikálásának fontosságára, kiemelve, hogy ez az USA külpolitikájának és gazdaságának alapvető érdeke is. Az amerikai törvényhozást az addig példátlan, a bilaterális hitelekkel leszámoló, precedens értékű segélycsomag szentesítésére kérte, amely képes elindítani Európa rekonstrukcióját.²⁹

A következő év januárjában indult a tervezet kongresszusi vitája. Az ellenzék támadása két évrre támaszkodva bontakozott ki. A konzervatívok kockázatos vállalkozásnak minősítették a programot. Ráadásul a tervezet költségei minden addigi hitel- vagy segélyakciót felülmúltak, ami a szemükben sértette a takarékoság elvét. Kiemelték, hogy a Távol-Kelet hasonló problémákkal küzd, sőt ott égetőbb szükség van ilyen hitelekre, mint Európában. Az ellenzék másik táborá Henry Wallace álláspontja mögé sorakozott. Ennek hívei a Marshall-tervben Európa megosztását és az amúgy is zilált nemzetközi kapcsolatok felborításának a veszélyét látták. A program – mondták –, miután nem csatlakozott hozzá valamennyi európai ország, előmozdítja a korábbi szövetségesek szembefordulását, és éppen azokat akarja megerősíteni (Németország, Olaszország), akikkel szemben az USA két évvel azelőtt még hadat viselt. A vita neuralgikus pontját képezte a segélyprogram nagyságrendje és felhasználásának ellenőrzése. Az amerikai törvényhozási gyakorlattól egyébként merőben eltért az előirányzott program négyéves időtartama is. A Kongresszus négy évre előre nem akart állást foglalni egy ilyen nagyszabású akcióról, hiszen a politikai és gazdasági helyzet előre nem látható szituációkat eredményezhetett. Ezért az Egyesült Államok kormánya egyelőre a büdzsében tartotta az összeget, és rövidebb lefolyású, éves programokat jelölt ki.³⁰ Az 1947–1948-as költségvetési évre a Kongresszus nem volt olyan bőkezű, mint az a törvényjavaslatban szerepelt, a képviselők mintegy 3,9 milliárd dollárt hagytak jóvá. Ezenfelül a Görög- és Törökországnak jutott 400 millió dolláros, valamint a Koumintang-Kínának nyújtott 420 millió dolláros segélyt is ratifikálták, amelyeket az USA már korábban folyósított az érintett kormányoknak.³¹ A kormány kezébe akarta venni a segélyek irányítását, de a törvényhozás független szerv, a Gazdasági Együtt-

működés Igazgatósága (Economic Cooperation Administration – ECA) létrehozása mellett tette le a voksát. Az ECA vezetőjének Paul G. Hoffmant választották.³²

A külföldi segítségnyújtási törvény – Foreign Assistant Act – 1948. április 3-án emelkedett törvényerőre, lehetővé téve az amerikai kormánynak, hogy világszerte kötelezettségeket vállaljon. Elvi deklarációjában a törvény indoklásánál részletesen taglalta az előnyöket, amelyekre Európa szert tehet, ha az Egyesült Államokéhoz hasonló, belső korlátoktól mentes, széles körű első piacra épülő kereskedelmi övezetet hoz létre. A törvény elfogadása megadja az esélyt Európának, hogy gazdasági prosperitását felélessze. Az Egyesült Államok támogatja az európai országoknak az 1947. július 22-i párizsi konferencián kitűzött célját, az integrált, szoros pénzügyi és gazdasági kapcsolatokon nyugvó, politikai együttműködését folyamatosan kiépítő Európa megteremtését. Az amerikai program ennek a folyamatnak csupán a katalizátora lesz.³³

A segélyezett államok vállalták, hogy gazdaságpolitikájukat összehangolják az ECA-val. Termelési mutatóikat rendszeresen közlik, fizetési mérlegeiket egyensúlyba hozzák és valutáikat stabilizálják. A bilaterális kereskedelmi kapcsolatokról áttérnek az Európán belüli szabad fizetések rendszerére, hogy később bekapcsolódhassanak a világméretű multilaterális világkereskedelembé. Az USA-ba irányuló exportjukat radikálisan növelik, hogy a fennálló kereskedelmi deficiteket valamelyest mérsékeljék. Olyan termékek szállítása nem volt lehetséges, amely harmadik – programon kívüli – országok számára gyártandó áru előállítására szolgált. Az Egyesült Államok bizonyos agrártermékekből jelentős feleslegekkel rendelkezett, s az európai igényeket az ECA-nak nagyrészt ezekből a forrásokból kellett kielégítenie. Az ECA az amerikai kormányzat meghosszabbított karjaként működött, legfontosabb feladata a segélyek útjának az ellenőrzése volt. A kormányok, noha érdemi kétségeik merültek fel, 1948 júliusában írták alá a megállapodásokat, hiszen senki sem szeretett volna kimaradni a programból. Nehezményezték viszont, hogy az amerikaiak az ipar rekonstrukcióját, tehát a gépvásárlásokat fontosabbnak tartják, mint a fogyasztási cikkek szállítását. Az ECA az európai országok importstruktúrájának átalakítását követelte. Ezt a segélyezett kormányok csak lassan vagy komoly életszínvonal-visszaesés mellett tudták volna megvalósítani.

A csupán ideiglenesen működő Európai Gazdasági Együttműködés Bizottságát, amelynek a megállapodás aláírásával lejárt a mandátuma, olyan szervezettel kellett felváltani, amely koordinálja Európában a programot, és folytonos kapcsolatot tart fenn az ECA-val. 1948. április 16-án hozták létre a Marshall-terv nyugat-európai gépezete irányításának feladatával az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetét (Organization for European Economic Cooperation – OEEC). A segélyre szomjazó országok sietsége érthető volt: így a megállapodások még meg sem születtek, amikor a szervezetnek életet adtak. Az igen dinamikus OEEC miniszteri tanácsának elnöke a belga Paul Henri Spaak, végrehajtó bizottságának főtíkára pedig a francia Robert Marjolin lett. Az alapító dokumentum részletesen beszámol az OEEC funkcióiról. „A Szervezet célja prosperáló európai gazdaság létrehozása, tagállamai együttműködésének eszközével. Koordinálja az európai államok konkrét gazdasági céljait és szükségleteit. Közvetlen feladata az Európai Újjáépítési Program irányítása és sikerének biztosítása. Javaslatokat dolgoz ki a tagállamok és az Egyesült Államok kormánya számára az eredményesség érdekében.”³⁴ Az OEEC tehát a tagállamok egymás közti együttműködésének elmélyítésével akarta garantálni a gazdasági újjáépítés sikerét. A kettő kölcsönhatását erősen hangsúlyozták, mert úgy gondolták, hogy a két folyamat kölcsönösen előmozdítja egymást.³⁵ Ez az árnyalt feladat-meghatározás tükrözi, hogy a szerve-

zetet nem csupán a Marshall-terv levezénylésére szánták, hanem hosszú távra, azaz a program lezárását követően is számítottak rá. Az OEEC az ötvenes évek folyamán alapjában sikerrel végezte el a neki szánt feladatokat, funkciói pedig az Európai Gazdasági Közösség megjelenésével az évtized második felének igényeihez idomulva átalakultak. Ez a folyamat 1960-ban zárult le, amikor az intézmény a hatvanas évek kihívásaihoz igazodva Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Cooperation and Development – OECD) néven elnyerte a mai formáját.

A regionális együttműködésbe tömörülő államokat tehát az OEEC fogta össze. Az alapító okmány a tagállamok mélyülő integrációját feltételezte, olyan rendszer keretében, amely kötelezi a partnereit, hogy a protekcionizmus háttérbe szorításával törekedjenek az egymás közötti kereskedelem és fizetési forgalom szabaddá tételére, a valuták stabilitásának elérésére, valamint a fizetési mérlegek egyensúlyba hozatalára. Előrevetítette a vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek lehetőségeinek tanulmányozását, amely leginkább előmozdítja az előbb említett célok sikerét. Az Európán belüli kereskedelmi és gazdasági előírások távlati célja volt, hogy a földrész gazdaságait bevonják a világkereskedelmi vérkeringésbe, ami a multilaterizmus amerikai elvének az európai adaptációja volt.

A Marshall-terv szerepe az újjáépítésben

Az ECA még 1948 végén elindította műszaki segélyprogramjait az európai ipari termelés hatékonyságának növelésére. A Marshall-terv már első szakaszában (1947–1949) kiemelkedő sikereket ért el. A termelési mutatók gyors növekedése a vizsgált időszakban minden téren észlelhető. Az infrastruktúra megújítása gyors ütemben haladt; felgyorsult a vasútvonalak és a hidak helyreállítása, amelyre égető szükség volt a gazdaság véráramának elindításához. Az amerikai gépszállítmányok lehetővé tették a német acél- és széntermelés motorjának felpörgetését. A munka termelékenysége 10%-kal meghaladta a háború előttiit. Politikai direktívaként bontakozott ki a Ruhr-vidék iparának dekoncentrációja és nemzetközi felügyelet alá vonása.³⁶

Kiderült azonban, hogy a mezőgazdaság és a feldolgozóipar racionalizálása lényegesen több időt vesz igénybe, mint az nehézipari termelés mennyiségi növelése. Annak ellenére, hogy az ECA erőltette a gépek és termelést elősegítő egyéb tőkejavak importját, összességében az Európába áramló segélyek 80%-a fogyasztási cikk volt. Ez az adat jelzi leginkább az európai gazdaság súlyos problémáit. A következő periódusban (1949–1951) az OEEC-ben mindenekelőtt az elvi állásfoglalások aprópénzre váltása, azaz a kereskedelmi forgalom liberalizálása és az európai együttműködés gyakorlati formába öntése játszotta a főszerepet. Energikusan lazított a kereskedelem mennyiségi korlátozásain, és azonnali hatállyal megszüntette az érintett áruk felének, majd később fokozatosan 90%-ának a kontingentálását. Az átmeneti korlátozás alá vont további 10% a legérzékenyebb áruajtákból került ki. A kereskedelmi forgalomban nehéz volt az OEEC-határozatokat keresztülvinni, mivel azokat a tagállamoknak előbb egyhangúlag el kellett fogadni.³⁷

Az európai gazdaság talpra állításában felbecsülhetetlen szerepet játszott, hogy az Egyesült Államok Európa rendelkezésére bocsátotta ipari és közgazdasági ismereteit és módszereit. A vállalat-szervezésben és a háború előtt és alatt a termelésben szerzett amerikai tapasztalatok és termelési eljárások a segélyekkel egy csapásra bekerültek Nyugat-Európába. Amerikából érkező szakemberek segítettek mielőbb eligazodni az új

struktúrák útvesztőjében.³⁸ Ez a megoldás hozzájárult ahhoz, hogy ezek az országok néhány év alatt kilábaltak az első világháború óta tartó akut strukturális válságból. A Marshall-terv a második szakaszában már a segélyek folyamatos apasztását tűzte ki céljául. A második periódus hatékonyságát tompította az USA energiáit lekötő koreai háború, mégis sikerült korlátozni a fizetési deficiteket az USA és Európa között. A program nyomán Nyugat-Európa GNP-je az 1947. évi 120 milliárd dollárról 1951 közepére 159 milliárdra nőtt; ipari termelése 40%-kal, a mezőgazdaságé 11%-kal emelkedett 1938-hoz képest. A növekvő termelést a régió megélenkült kereskedelmi forgalma szívta fel.³⁹

1952 után heves viták dúltak az amerikai kormányzatban arról, hogy szükséges-e a program meghosszabbítása. Az 1950 nyarán kidolgozott Gray-jelentés úgy foglalt állást, hogy szükség van a segélyek további folyósítására. Ezért a Marshall-program kiterjesztését javasolta a következő négy évre. Ezt azzal indokolta, hogy az újjáépítés még nem állt szilárd alapokon. A külügyminisztérium álláspontja követte a Gray-jelentést, és azt vallotta, hogy az európai gazdaságot tovább kell erősíteni. Az amerikaiak ezzel vállalták a dollár és az export diszkriminációját, ami az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT) gyakorlatát folytatta. A pénzügyminiszter a segélytervben az amerikai vezetés alatt álló liberális világgazdasági rend felépítésének esélyét látta. Ő is elfogadta az amerikai termékek és a dollár átmeneti diszkriminációját. A tervet ideiglenes segédeszköznek tartotta, alkalmasnak arra, hogy Európát az USA kereskedelmi partnerévé tegye egy olyan világgazdaságban, amelyben nem léteznek korlátok és diszkrimináló rendszabályok. Mindazonáltal kénytelen volt elfogadni a hidegháború által kialakított gazdasági status quót, miszerint a világ mind politikai mind gazdasági téren két szövetségi rendszerre bomlott. Az univerzális szabadkereskedelmről szóló elképzelések csupán a nyugati világra korlátozódtak.⁴⁰

Az amerikai kormány kiváló eredményeket könyvelhetett el Nyugat-Európa gazdasági helyreállításában, de nem tehetett ezt a szabad világgazdaságot célzó törekvéssel kapcsolatban. A nemzetközi liberális és multilaterális kereskedelem víziója közben erős ellenállásba ütközött az ENSZ Gazdasági és Szociális Bizottságában. Az európai országok támogatták a bizottság koncepcióját az amerikai tervek elhalasztásáról, hiszen a megrendült gazdaságok rekonstrukciója szigorú védelmet követelt a világgazdaságtól. Az Egyesült Államok már Bretton Woodsban kifejtette a kereskedelem liberalizálásáról szóló nézeteit. A Marshall-segély nyújtotta segélyek kapcsán a Truman-adminisztráció úgy vélte, hogy ismét fel lehet vetni a szabad világgazdaság kiterjesztésének gondolatát.

1947. november végén 53 ország delegációi ültek össze Havannában, hogy tárgyaljanak a fent említett amerikai célokról. A havannai charta parafálása Washington kompromisszumkészségéről tanúskodott. Felismerték ugyanis, hogy a multilaterális szabadkereskedelem gyakorlati alkalmazását megkérdőjelezte a háború utáni realitás, így ha nem is mondtak le róla, de terveiket későbbre kellett halasztaniuk. A távolabbi cél az volt, hogy létrejöhessen az amerikai irányítást feltételező nemzetközi kereskedelmi szervezet, amely az amerikai elgondolások alapján testet öltött világgazdaság ellenőrzését látná el. A szervezet létrehozásának kérdése már 1944-ben felmerült, de akkor még hiányoztak a feltételek a fundamentumok lerakásához. Bretton Woodsban Anglia volt a hasonló törekvéseket célzó washingtoni törekvések fő opponense, a kubai konferencián viszont már az európai országok többsége szembe helyezte

kedett az amerikai direktívával. Nem volt véletlen, hogy az Egyesült Államok a szabadkereskedelem elvén alapuló világrendet hirdetett. Egyetlen jelentős exportörként ezzel lehetővé vált volna áruinak a korlátlan interkontinentális áramlása. Ez szinte behozhatatlan fölényt teremtett volna számára. Az európai gazdaságok súlyos helyzete azonban felhívta a figyelmet az amerikai elképzelések keresztülvihetlenségére. A nyugat-európai államok erős adós pozícióra és dollárhiányra hivatkozva a gazdaságfejlesztési műveletek elodázhatatlanságát hangsúlyozták, s tiltakoztak az amerikai elvek gyakorlati megvalósítása ellen.

Az Egyesült Államok delegációja tehát észlelte, hogy a liberalizálás kiterjesztése a nyugati világ egészére csak hosszabb folyamat eredménye lehet. Ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy ki kell csikarni a jelen lévő delegációktól egy nyilatkozatot, amelyben kötelezik magukat, hogy pár éven belül létrehozzák a korlátoktól mentes kereskedelem szabályait, és csatlakoznak a nemzetközi szabadkereskedelemhez. A State Department azonban hiába várta a konferencia nemzeti delegáltjainak ez irányú nyilatkozatát. Az európai kormányzatok akkor nem kötötték meg kezüket. Csak annyit vállaltak, hogy a jövőben lépéseket tesznek kereskedelmük korlátainak lebontására, s amint lehet, integrálódnak a szabad világkereskedelmi rendszerbe. A havannai charta tehát egyelőre érvényben hagyta a protekcionista alapon szerveződő kereskedelmi rendszereket. Ezek közül a legnagyobb hatókörűnek a brit preferenciális rendszer számított, amely már a harmincas évek óta működött. A britek 1946-ban kötelezettséget vállaltak a rendszer felszámolására, de a gyakorlatban képtelenek voltak megőrizni versenyképességüket az olcsóbban termelő Egyesült Államokkal szemben. London emiatt a rendszer fenntartását létfontosságúnak ítélte. Hangsúlyozta, hogy a fizetési mérlegek egyensúlyba hozatala, ami az amerikai elgondolásnak is fontos eleme volt, csak a kereskedelem aktív védelmével érhető el. Washington 1952. március 1-jéig engedélyezte a diszkriminatív importkorlátozásokat, remélve, hogy erre az időpontra az európai gazdaságok regenerálódnak és képesek lesznek maradéktalanul integrálódni a nyugati gazdaság globális rendszerébe.⁴¹

A chartát az Egyesült Államokban komoly ellenállás fogadta. Az amerikai exportörök sérelmezték a charta állásfoglalását, amely szerintük a diszkriminatív intézkedések elfogadásával túlságosan nagy engedményeket tett Európának. Az amerikai kivitelt egyébként a havannai chartában elismert korlátozások valóban jelentősen mérsékeltek. A chartát a Kongresszus végül nem ratifikálta, az 1950-ben kibontakozó koreai háború pedig elvonta a közvélemény figyelmét a globális amerikai kereskedelem-politikai érdekekről. Ez a Truman-adminisztráció „gazdaságot a politikáért” elvét látszott alátámasztani.⁴²

A havannai charta megpecsételte az amerikai háború utáni tervezés – a Bretton Woods-i egyezmények – kudarcát. Az 1944-ben kitűzött, az egész világot átfogó gazdasági világrend nem jöhetett létre. A State Department még az évben elkönyvelte, hogy a Szovjetunió kimarad a nemzetközi konstrukcióból, sőt valószínűleg önálló, az USA-tól független valutáris és kereskedelmi övezetet hoz létre maga körül. Kelet-Közép-Európa a szovjet övezethez csatlakozott, ami messzemenően csökkentette a korábbi amerikai álláspont érvényesítési körét. 1946–1947 fordulóján már látszott, hogy a multilaterális szabadkereskedelem a nyugati világra fog korlátozódni. A világ-gazdaság kóros állapota még ezen belül is korlátokat szabott az amerikai törekvéseknek. A súlyos károkat szenvedett nyugat-európai országok lassabban regenerálódtak, mint ahogy arra az amerikai szakértők számítottak. Az 1947-ben begyűrűző krízis

meggyőzte Washingtonot arról, hogy a Bretton Woodsban kinyilatkoztatott elvek teljes megvalósításáról átmenetileg le kell mondania. Az aktuális politikai és gazdasági helyzetre hivatkozva az USA ugyan belement abba, hogy elképzeléseit átmenetileg elodázza, de semmi esetre sem mondott le róluk.

A diszkriminációmentes kereskedelem megszületésének elmaradása miatt az amerikaiak jelezték, hogy ha már a multilateralizmus nem valósulhat meg, legalább a bilaterálisra nyugvó kereskedelmet átfogó nemzetközi egyezménynek kell garantálnia. E megfontolások jegyében 1947 októberében 23 ország képviselője aláírta az Általános Vámtarifá- és Kereskedelmi Egyezményt (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT), amelynek hatóköre a világkereskedelmi forgalom 75%-át fedte le. A GATT-hoz tartozó államok mint szerződő felek kétoldalú tárgyalásokon állapították meg a vámtételeket, lehetőleg a legnagyobb kedvezmény elve alapján; ezt az elvet automatikusan a többi országra is kiterjesztették. A nemzetközi kereskedelem alapvető szabályait is rögzítette a dokumentum. A GATT az ötvenes évek folyamán fokozatosan átvette a tervezett nemzetközi kereskedelmi szervezet funkcióit, és vámcsökkenések révén a világgazdaság hatékony szervezete lett.⁴³

Kísérletek a multilateralizmus bevezetésére az európai országok között

Az európai országok 1947 és 1950 között számos kísérletet tettek a kétoldalú kereskedelmi és fizetési megállapodások rendszeréről a multilaterális klíringre való áttérésre. Közvetlenül a háború után a tizenhat ország egymás közötti kereskedelmét mintegy 200 bilaterális szerződés szabályozta. A kétoldalú hitellehetőségekben rejlő lehetőségeket 1946 derekára kimerítették. Ez a regionális kereskedelmi forgalom visszaeséséhez vezetett, mert az amúgy is szűkös dollártartalékokkal rendelkező országok nem akarták dollárkészleteiket az európai partnereiktől érkező importra fordítani. A megoldás nyilvánvaló volt: devizális és kereskedelmi korlátozások bevezetése.

Az amerikai segélyek egyik fontos feltétele volt az Európán belüli kereskedelmi korlátok fokozatos leépítése. Ennek első lépcsője volt az 1947 novemberében megszületett Multilaterális Monetáris Kompenzáció megállapodása. Az egyezmény, mint a neve is tükrözi, megpróbálta a tartozásokat és a követeléseket multilaterálisan szembeállítani. Mindenféle külső eszköz bevonása nélkül megállapodásai pusztán arra irányultak, hogy tartozást tartozásra, követelést követelésre cseréljenek fel, ami azt jelenti, hogy egyik hitelező a másikkal, illetve egyik adós a másikkal lehessen helyettesíteni. A mechanizmus azonban nem tudta a kereskedelmi deficiteket annullálni, 1948 decemberére a konstrukción belül 400 millió dolláros nettó adósság halmozódott fel. Ennek a finanszírozása külső források hiányában lehetetlennek tűnt.⁴⁴

Az új egyezményt már a külföldi segítségnyújtási törvényre alapozták. Az Európa-közi Fizetési Terv (Intra European Payments Scheme – IEPS) tehát beépíthette a Marshall-segélyt a programjába. Kiemelt amerikai dollársegélyre azok számíthattak, akik várhatóan exporttöbblet előállítására lesznek képesek harmadik országokkal szemben. A segélyek feltétele az volt, hogy a segélyezett ország a kapott dollárösszeggel azonos értékű saját valutájára szóló, ún. lehívási jogot biztosítson a tőle vásárló adós országnak. Ám ez az egyezmény sem ösztönözte eléggé az országokat az egyensúlyhiány megszüntetésére. Az exporttöbblet kialakítására képes országok, ha így dol-

lárhoz jutottak, aligha voltak érdekeltek a kereskedelmi egyensúlyok megteremtésében.⁴⁵

Az imént felvázolt IEPS-t 1950-ben a lényegesen szélesebb körű, már valóban multilaterális keretek között működő, a bilaterális aktívumokat és passzívumokat kölcsönösen beszámító Európai Fizetési Unió (European Payments Union – EPU) váltotta fel. A tagországok ebben a konstrukcióban már nem egymással, hanem az unióval szemben kerültek adós vagy hitelező pozícióba, ami jelzi, hogy az EPU a fizetési forgalom lebonyolítását teljes egészében ellenőrzése alá vonta. A hitelnyújtási kötelezettséget és az eladósodottság mértékét az OEEC tagországok közötti kereskedelmi forgalom alapján állapította meg. Az unió azokat az országokat támogatta, amelyek az EPU által előírt mechanizmusokat magukévá tették. Ez vonatkozott a passzív kereskedelmi mérlegű országokra is, amelyeknek megfelelő kiigazító lépéseket kellett tenniük adósságaik leépítésére. Az unió ösztönözte az OEEC országokat, hogy az importszomjas országok exportcikkeit fogadják el, valamelyest helyrebillentve az ilyen országok kereskedelmi mérlegében megmutatkozó mérleghiányt.⁴⁶ Az unió mindvégig ügyelt arra, hogy bizonyos országok ne növelhessék adósságaikat korlátlan mértékben, a szervezetnek mégis komoly indítótékere volt szüksége, amelynek segítségével a térség kereskedelmi forgalmát akadálytalanul le tudta bonyolítani. Az EPU alaptőkéjének oroszlánrészét, mintegy 350 millió dollárt a Marshall-segélyből kapta. Ezen felül az USA ezt még megfejtelte egy 100 millió dolláros segélyalappal. Ennek az anyagi fundamentumnak a felhasználásával sikerült áthidalni a fizetési kötelezettségek és a tényleges fizetések közötti különbségeket. A kereskedelmi többletet produkáló országok így hamarabb pénzükhöz juthattak, nem kellett megvárniuk, míg az adósok törlesztzenek. Ez a tagországokat a kereskedelmi forgalom növelésére ösztönözte. Az ötvenes évek végéig működő EPU-nak óriási szerepe volt az európai kereskedelmi forgalom növelésében, és a Marshall-program mellett dinamikus hozzájárult Európa regenerálásához.

*

Jóllehet sokan vitatják a Marshall-segély eredményességét, a fent leírtak alapján mégis leszögezhetjük, hogy a program széles spektrumban ösztönzően hatott Európa gazdasági, pénzügyi és politikai fejlődésére. A program ugyanis a konkrét pénzügyi segítségen kívül kialakította azokat a politikai és gazdasági normákat, amelyek Európa jövőjét determinálták. Az USA a vállalat-szervezésben, a nemzetközi pénzügyekben és a termelési eljárásokban leszűrt tapasztalatait az európaiakkal megosztva óriási szerepet játszott a kontinens ötvenes években tapasztalt radikális gazdasági növekedésében. A politikai megfontolásokat figyelembe véve, a Szovjetunió feltartóztatásával párhuzamosan, vitathatatlan érdemei voltak az európai integráció ideológia és gyakorlati megalapozásában. Azzal, hogy Washington az európaiakat szoros együttműködésre kötelezte, amelynek éppen az OEEC talpon maradása volt a bizonyítéka, a nyugat-európai államok magas szintű kooperációjának adott lendületet. Ezt a fejlődést támasztották alá az 1947-től kialakuló, gombamód szaporodó európai együttműködést célzó szervezetek. A Brüsszeli Unió, a Montánunió, az EPU vagy éppen a Közös Piac mind ennek a folyamatnak az eredményei. Mai fejjel is nehéz felfogni, hogyan voltak képesek a korábban élesen szembenálló háborús felek pár év leforgása alatt az együttműködés útjára lépni. A Marshall-tervet azonban nemcsak a Nyugat-Európán belüli konfliktusok feloldójaként értékelhetjük, hanem az USA és Európa közötti feszült gazdasági viszony

semlegesítőjeként is. A program a két fél között testet öltött, reális kompromisszum volt, amely mindkét félnek csak sikereket hozhatott. Európának ugyan le kellett mondania a háború után sokat hangoztatott gyors szociális reformokról és a teljes foglalkoztatottságról, de cserében fel tudta zárköztetni gazdaságát az amerikaihoz. Ezzel szemben az USA-nak fel kellett áldoznia Bretton Woodsban megfogalmazott koncepcióját, az egész világot behálózó multilaterális szabadkereskedelemtől, egy korlátozottabb hatósugarú, kevésbé intenzív, de működőképes, mások számára is elfogadható globális gazdaság oltárán.

Melléklet

Segélyek az egyes országoknak (1948. április 1–1949. június 30.)

Forrás: Keesing's: 1948. 1300.

Országok	Élelmiszer és gabona (millió tonna)	Gépek (millió dollár)	Szén (1000 t)	Nyersolaj (1000t)	Vas és acél (1000 t)
Belgium	1411	41,5	2685	4754	1121
Dánia	236	20,6	1208	4340	531
Franciaország	1475	325,9	27520	22636	999
Görögország	1500	29,8	2100	3190	225
Nagy-Britannia	1305	292,8	45	24000	1646
Írország	—	6,9	1812	1680	—
Izland	—	—	179	286	—
Olaszország	5010	16,8	12937	11107	697
Luxemburg	25	1,5	—	186	—
Hollandia	2285	36,1	3402	4697	1273
Norvégia	335	—	—	2521	868
Ausztria	1810	17,1	—	—	—
Portugália	435	29,9	2126	2212	201
Svédország	375	44,2	8540	10206	873
Svájc	435	22,3	447	1635	701
Törökország	—	31,6	—	1026	158

Ezen felül:

Németország a következő 15 hónapban, 1948. április 1–1949. június 30-ig:

Bizónia: 3 580 000 t kenyérgabona, 795 000 t takarmány, 124 000 t cukor, 44 000 t hús, 56 000 t dohány, 105 000 t pamut, 371 000 t műtrágya, 1 442 000 t nyersolaj, 3 826 000 t vas és acél, 11 250 darab teherautó.

Francia zóna: 44 000 t kenyérgabona, 17 000 t zsír és olaj, 15 000 t cukor, 6000 t dohány, 27 000 t pamut, 147 000 t műtrágya, 319 000 t nyersolaj, 6 625 000 t szén, 93 1000 t vas és acél, 4300 teherautó.

Saar-vidék: 80 000 t kenyérgabona, 5000 t takarmány, 12 000 t zsír és olaj, 9000 t cukor, 12 000 t hús, 80 000 t műtrágya, 832 000 t szén, 438 000 t vas és acél.

Belgium: 82 000 t zsír és olaj, 49 900 t tejipari termék és fa 10,8 millió dollár értékben.

Dánia: 20,1 millió dollár értékben dohány, 3600 autó, 26 000 t pamut.

Franciaország: 183 000 t zsír és olaj, 33,5 millió dollár értékben fa, 63,5 millió dollár értékben tejtermékek.

Nagy-Britannia: 493 millió dollár értékben dohány, 140 millió dollár értékben elektromos felszerelések, 244 millió dollár értékben fa, 117,7 millió dollár értékben gépek.

Olaszország: 430 000 t pamut, 26,5 millió dollár értékben fa, 21,4 millió dollár értékű tejtermék.

Norvégia: 8800 t pamut.

Ausztria: 20 000 t hús, 8,6 millió dollár értékben dohány, 9,2 millió dollár értékű elektromos készülék, fatermékek 16,3 millió dollárért. Hosszabb távon: 3000 autó és 7200 t pamut.

Svédország: 14 600 autó, később elektronikus áruk 25 millió és dohány 43,2 millió dollárért.

Svájc: 41 000 t pamut, 1725 autó, 675 teherautó, később dohány 6,5 millió és elektronikus áruk 4,5 millió dollárért.

Az egyes OEEC országoknak 1951-ig nyújtott segélyek millió dollárban
(összesen 11 milliárd dollár)⁴⁷

Nagy-Britannia: 2703	NSZK: 1189	Hollandia: 950
Franciaország: 2224	Trieszt: 33	Svédország: 116
Olaszország: 1213	Dánia: 239	Norvégia: 219
Portugália: 48	Izland: 18	Ausztria: 514
Törökország: 117	Belgium: 530	Írország: 146
Görögország: 433		

Jegyzetek

¹ Nagy-Britannia és Franciaország a háború után elvesztette valódi nagyhatalmi súlyát, annak ellenére, hogy állandó tagsághoz jutottak az ENSZ Biztonsági Tanácsában.

² 1944 júliusában Bretton Woodsban hozták létre a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot. A szovjet delegáció a szervezetekkel megismerkedvén a konferencia számos – a hatalmas, gazdaságilag sebezhető országok speciális szempontjaival nem számoló – elvi és gyakorlati állásfoglalásával nem értett egyet.

³ *Fischer Ferenc:* A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1945–1989. I. kva, Bp., 117–118.

⁴ Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980. Szerk.: Bódy Pál és Urbán Aladár. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 2001.

⁵ Gazdasági téren ez már a Bretton Woods-i egyezménynek kapcsán megvalósult. Elvetették a piaci mechanizmus tökéletes rendező erejét, és az országok szerepet vállaltak az egymás közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok koordinálásában.

- ⁶ Az USA Európával szembeni kereskedelmi aktívuma az 1930-as évek közepétől állandó tendencia volt, amelyet a háború kritikus mértékig növelt.
- ⁷ *The Economist*, 1947. július 14.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Természetesen Németország a háború alatt csak szövetségeseivel, illetve a megszállt területekkel kereskedett.
- ¹⁰ Másrészlől a kelet-közép-európai termelés is jelentős mértékben csökkent.
- ¹¹ *Alan S. Milward: The Reconstruction of Western Europe 1945–51.* Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1984. 31.
- ¹² A hitelnyújtást 1946. július 15-én ratifikálták azzal a feltétellel, hogy az Egyesült Királyság garantálja a font konvertibilitását. Ennek a bejelentése után azonban spekulatív nyomás indult a font ellen arany és dollárfelvásárláson keresztül, ami a brit kormányt a konvertibilitás felmondására kényszerítette.
- ¹³ *Milward: i. m.* 53.
- ¹⁴ Az USA Európával szemben fennálló kereskedelmi aktívuma 1947-ben mintegy 10 milliárd dollárra rúgott.
- ¹⁵ Kennan jelentésében a nyugat-európai kommunista pártok előretöréséről is írt. Ebben adatokkal érzékelteti, hogy a szociális feszültségek alkalmasak a tömegek szélsőséges irányba való befolyásolására. Olaszországban 19%-ra, míg Franciaországban 28,5%-ra becsülte az előtörést. *Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2000. 236.
- ¹⁶ *Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után. A Truman-korszak.* Universitas Könyvkiadó, Bp., 1995. 97–98.
- ¹⁷ *Documents on American Foreign Relations from the 1st of January 31st of December 1947.* Vol. IX, edited by Raymond Denett and Robert K. Turner, Princeton University Press, 1949.
- ¹⁸ A Szovjetunió egyéb okok mellett éppen az IMF belgazdasági ellenőrző funkciójától tartva nem írta alá már a Bretton Woods-i egyezményeket sem. *Robert Triffin: Our International Monetary System.* Random House, 1968. 136–137.
- ¹⁹ Mivel az első világháború után a németekkel szemben megállapított irreális fizetési kötelezettségek Németország gazdasági összeomlását eredményezték, sokan ebben látták még a nemzetiszocialista állam kialakulásának gyökereit is. Keynes már az 1919–1920-as békekonferenciát követően figyelmeztette az európai kormányokat, hogy döntéseiknek súlyos következményei lesznek. *J. M. Keynes: A békeszerződések gazdasági következményei.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1965.
- ²⁰ *Lawrence H. Chamberlain–Richard C. Snyder: American foreign policy.* Reinhart and Company, INC. New York, 1948. 556.
- ²¹ Összességében valószínűsíthető, hogy már maga a Truman-doktrína korábbi megjelenése is elegendő lett volna az amerikai javaslat szovjet visszautasítására. – Keesing's: *Archiv der Gegenwart 1946–1947.* Verlag Huber und Co. Aktiengesellschaft, Fraunfeld/Schweiz „Zeit-Archive” im Rheinisch-Westfälischen Verlagskontor G.m.b.H. Essen. 1127.
- ²² Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Dánia, Svájc, Svédország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Izland, Törökország, Görögország, Ausztria és Írország vett részt a programban. A németországi angol–amerikai és francia zónák is részesültek a segélyből.
- ²³ Statement by the Rapporteur General of Committee of European Economic Cooperation Submitting to the Committee of General Report on the Requirements of Europe and a Program for its Economic Recovery, Párizs, 1947. szeptember 22. In: *American Foreign Policy.* 558–562.
- ²⁴ Ők a Bretton Woods-i jegyzőkönyvet ratifikálták, amelyet aztán később elhagytak.
- ²⁵ MOL XIX – A – 83 – a. 1947. július 10. Reagálás a háromhatalmi konferencia eredményeire, a miniszterelnök és a Minisztertanács jegyzője által sajátkezűleg aláírt, és a jelen volt miniszterek által szignált minisztertanácsi jegyzőkönyv (1. napirendi pont).
- ²⁶ Ez az összeg elérte a 8,5 milliárd dollárt. *European Economic Cooperation Vol. I. General Reports, The Department of State, July–September 1947.* 6–8.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ Keesing's. 1948. 1300.
- ²⁹ *Documents on American Foreign Relations.* 235.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ *Láng: i. m.* 104.
- ³² *Documents on American Foreign Relations.* 194.
- ³³ Uo. 196–197.

- ³⁴ European Economic Cooperation. Vol. I. General Reports, The Department of State, July – September 1947. 5–10.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Ezt a Schuman-terv – és megtestesülése a Montánunió – oldotta meg véglegesen, amellyel Németország, Franciaország, Olaszország és a Benelux-államok szén- és acélttermelését valóban közös hatóság felügyelete alá helyezték.
- ³⁷ *Herman van der Wee*: A lefékezett jólét. KJK, Bp., 1986. 322–323.
- ³⁸ *M. J. Hogan*: The Marshall Plan – America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952. Cambridge University Press, 1987. 410–420.
- ³⁹ Uo. 431.
- ⁴⁰ *Láng*: i. m. 125–130.
- ⁴¹ *Láng*: i. m. 116–117.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ *Nyerges János*: Vámpolitika. KJK, Bp., 1981. 177–179. Az 1990-es évek óta helyét a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) vette át.
- ⁴⁴ *Pásztori Veronika*: A Marshall-terv és az Európai Fizetési Unió. *Külgazdaság*, 1990. 11. szám. 42.
- ⁴⁵ *Hogan*: i. m. 293–301.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Documents on European Recovery Program. In: Foreign Relations of the United States. Washington D. C., Government Printing Office, 1972.